

แนวอธิบายเรื่องกรรมของพระพุทธเจ้า*

ไพเราะ มากเจริญ**

บทคัดย่อ

การอธิบายเรื่องกรรมของพระพุทธองค์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกนั้นจัดได้เป็น ๕ ประเภท ได้แก่ อกุศลกรรม ผลของอกุศลกรรม กุศลกรรม ผลของกุศลกรรม และการดับกรรม การใช้โวหารภาพพจน์ของพระองค์ขึ้นตามแต่สถานการณ์และประสบการณ์ดั้งเดิมของผู้ฟัง ความเข้าใจของพระพุทธองค์เกี่ยวกับมุมมองและจริตของผู้ฟัง ทำให้พระองค์สามารถเลือกแนวทางที่เหมาะสมในการอธิบายเกี่ยวกับกรรมเพื่อสร้างกระบวนการคิดทางจริยธรรมที่นำไปสู่การปฏิบัติซึ่งสัมมาทิฐิ

คำสำคัญ : การอธิบาย, กรรม, การคิดทางจริยธรรม

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของ วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พุทธศักราช ๒๕๕๖.

** ดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๕๖.

The Buddha's Explanation of Kamma

Abstract

The Buddha's explanation of the concept of kamma in the Tipiṭaka can be categorized into five different types, namely, akusalas, results of akusalas, kusalas, results of kusalas, and the extinguishing of kamma. His use of different types of figurative language depends on situations and backgrounds of his interlocutors. The Buddha's understanding of his interlocutors' outlooks and dispositions enabled him to select appropriate approaches to explain about kamma to foster ethical thinking, which will lead to the practice of sammāditthi.

Keywords : Explanation, Kamma, Ethical Thinking

๑. บทนำ

หลักคำสอนเรื่องกรรมนับว่ามีความสำคัญที่สุดเรื่องหนึ่งของพระพุทธศาสนาเพราะวิถีชีวิตของคนทุกคนนับตั้งแต่เกิดจนตายย่อมเกี่ยวข้องกับกรรมหรือการกระทำที่ตนทำไว้ทั้งสิ้นโดยส่วนหนึ่งอาจเป็นผลมาจากกรรมเก่าที่ได้เคยกระทำไว้ในอดีตชาติอีกส่วนหนึ่งอาจเป็นผลมาจากกรรมใหม่ที่สร้างขึ้นเองไม่ว่าจะเป็นทางกายกรรมวจีกรรมและมโนกรรมซึ่งทำให้ชีวิตของทุกคนแตกต่างกันไป โดยบุคคลจะมีชีวิตที่เจริญขึ้นหรือเสื่อมลงมีทุกข์หรือสุขนั้นย่อมเป็นผลมาจากกรรมหรือการกระทำของตนเองทั้งสิ้นกรรมจึงเป็นส่วนสำคัญของชีวิตคนเรา ทั้งนี้เพราะตราบไต่ที่คนเรายังมีชีวิต มีความเป็นปกติ ย่อมมีความตั้งใจ จงใจหรือเจตนาที่จะทำการอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่เสมอ กรรมและผลของกรรมจึงเป็นตัวผลักดันชีวิตให้เป็นไปในรูปแบบต่างๆ อย่างไรก็ตามการให้ผลของกรรมนั้นมีความซับซ้อนทำให้ปุถุชนหรือคนธรรมดาไม่อาจที่จะเห็นหรือเข้าใจได้ตลอดสาย เนื่องจากบางช่วงของการให้ผลของกรรมอาจข้ามภพข้ามชาติหลายๆ ชาติ ขณะที่กรรมบางอย่างก็ให้ผลรวดเร็วและตรวนกรรมอื่นๆ ดังนั้น เรื่องของกรรมวิบากจึงเป็นเรื่องที่บุคคลไม่ควรคิดตั้งปรากฏใน อจินตยสูตรว่า

ภิกษุทั้งหลาย อจินไตย (เรื่องไม่ควรคิด) ๔ ประการนี้บุคคลไม่ควรคิด ใครคิดพึงมีส่วนแห่งความเป็นบ้า ความเดือดร้อน อจินไตย ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑. พุทธวิสัยของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ๒. ฌานวิสัยของผู้ได้ฌาน ๓. วิบากแห่งกรรม ๔. ความคิดเรื่องโลก ภิกษุทั้งหลาย อจินไตย ๔ ประการนี้บุคคลไม่ควรคิด ใครคิดพึงมีส่วนแห่งความเป็นบ้าความเดือดร้อน

(อภ.จตุกก. ๒๑/๗๗/๑๒๒)

แม้วิบากกรรมจะมีความซับซ้อนทำให้เกิดความยากในการนำมาอธิบายให้คนเข้าใจ แต่พระพุทธองค์ในฐานะศาสดาได้นำหลักคำสอนเรื่องกรรมมาเผยแผ่และสั่งสอนให้ประชาชนในสมัยนั้นซึ่งมีความเข้าใจเรื่องกรรมต่างออกไปได้เข้าใจในเรื่องกรรมอย่างถูกต้องตามแนวทางของพระพุทธศาสนา จึงเป็นที่น่าสนใจว่า พระพุทธองค์ทรงมีแนวทางในการอธิบายหลักคำสอนเรื่องกรรมอย่างไรให้สาวกเข้าใจในเรื่องที่ซับซ้อนและยุ่งยากได้อย่างถูกต้องไม่คลาดเคลื่อน ทั้งที่ผู้ฟังมีพื้นความรู้ ทัศนคติ มีทักษะในการทำความเข้าใจต่างกัน บทความนี้จะมุ่งเน้นไปที่การวิเคราะห์แนวการอธิบายเรื่องกรรมในพระไตรปิฎก เพื่อทำความเข้าใจถึงแนวทางการอธิบายเรื่องกรรม ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่าจะเป็นประโยชน์ในการนำมาประยุกต์ใช้สำหรับการอธิบายหลักคำสอนเรื่องกรรมในยุคปัจจุบันต่อไป

๒. แนวอธิบายเรื่องกรรมในภาพรวมของพระพุทธเจ้า

เมื่อกล่าวถึงลักษณะอาการที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนนั้น สามารถสรุปลงได้ ๓ อย่าง (ม.ม. ๑๓/๒๔๔/๒๘๙, อภ.ทก. ๒๐/๑๒๖/๓๗๓) ได้แก่

๑. อภิญญาอัมมเทสนาทรงแสดงธรรมด้วยความรู้ยิ่งคือทรงรู้ยิ่งเห็นเองแล้ว จึงทรงสอนผู้อื่นให้ปฏิบัติตามเพื่อไขแก้ไขปัญหาในชีวิตประจำวัน

๒. สนิทานอัมมเทสนาทรงแสดงธรรมมีเหตุผลคือผู้ฟังตรึกตรองตามหรือเห็นจริงได้และสามารถเปลี่ยนพฤติกรรมให้ถูกต้องและเหมาะสมยิ่งขึ้น

๓. สัปภาฎฐาริยาอัมมเทสนาทรงแสดงธรรมให้เห็นจริงคือผู้ฟังนำผลนั้นไปปฏิบัติตามพร้อมทั้งได้รับผลแห่งการปฏิบัติตามกำลังของตนๆ

หลักคำสอนเรื่องกรรมก็ไม่ต่างจากหลักคำสอนอื่นๆ กล่าวคือ พระพุทธองค์ทรงมีความเข้าใจในเรื่องกรรมเป็นอย่างดี จากนั้นจึงนำมาสั่งสอนให้ประชาชนปฏิบัติตาม

โดยการสั่งสอนจะเป็นไปในลักษณะที่ทำให้ผู้ฟังเกิดความเข้าใจและตระหนักรู้ เกิดศรัทธาและปัญญาควบคู่กัน จากนั้นจึงนำคำสอนไปปฏิบัติให้เกิดผลแก่ชีวิตตนตามคำสั่งสอน

สำหรับแนวการอธิบายเรื่องกรรม ตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎกนั้นเนื่องจากหลักคำสอนเรื่องกรรม เป็นแนวความคิดที่มีมาก่อนพระพุทธศาสนา และเป็นคำสอนที่แพร่หลายในทุกๆ สำนักปรัชญาโดยได้แสดงความจริงที่ว่าแนวความคิดเรื่องกรรมนั้นเริ่มปรากฏมีมาแต่สมัยพระเวทแล้ว แม้จะไม่ชัดเจนนักแต่ก็ได้รับการพัฒนาให้มีความหมายให้ชัดเจนขึ้นในคัมภีร์อุปนิษิต และเมื่อพระพุทธศาสนาอุบัติขึ้นก็ได้รับเอาแนวความคิดสำคัญนี้มาอธิบายเสียใหม่โดยปฏิรูปคำศัพท์และการปฏิบัติที่มีมาแต่เดิม โดยก่อนหน้านั้นถือว่าการบูชาอัญญเป็นแก่นสารของกรรมที่จะเป็นตัวกำหนดให้บุคคลไปเกิดในภพที่ดี แต่พระพุทธศาสนาได้ปรับเปลี่ยนคำสอนมาเป็นการให้ความสำคัญแก่จิตใจหรือเจตนาที่กระตุ้นให้กระทำการ โดยที่ปฏิเสธการปฏิบัติภายนอกอย่างการบูชาอัญญหรือการปฏิบัติที่มีลักษณะเฉพาะอื่นๆ ที่ถือปฏิบัติกันมาเป็นเวลานาน (นคปரிய, ๒๕๔๘: ๗) ซึ่งมีพระสูตรมากมายที่สะท้อนให้เห็นถึงการปฏิเสธหลักการปฏิบัติที่อิงกับความเชื่อในหลักกรรมของลัทธิอื่น เช่นใน อุปลิวาสสูตร ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงโต้แย้งแนวความคิดของศาสนาเซนที่ถือว่าการกระทำทางกาย อันเป็นการปฏิบัติภายนอกมีผลมากกว่าการปฏิบัติโดยทวารอื่น โดยตรัสว่าแท้จริงแล้วการกระทำทางมนทวาร หรือการกระทำที่เกิดจากเจตนาภายในใจนั้นให้ผลมากที่สุด ดังนั้น จะเห็นว่าแม้พระพุทธองค์จะยอมรับในเรื่องกรรมอันเป็นแนวความคิดพื้นฐานที่แสดงลักษณะร่วมของปรัชญาอินเดีย แต่พระองค์ก็ทรงปฏิเสธทัศนะเกี่ยวกับการกรรมแบบเดิมๆ เช่นกัน

สำหรับแนวการอธิบายเรื่องกรรมของพระพุทธองค์นั้น ทรงแสดงโดยมุ่งเน้นการพูดถึงกรรมในแง่จริยธรรม

และมุ่งเน้นผลในปัจจุบัน ไม่ใช่ในระดับอภิปรายซึ่งยากต่อการทำความเข้าใจ โดยหลายๆ พระสูตร พระพุทธองค์ทรงแสดงหลักการง่ายๆ ของกรรม ดังเช่นในนิพเพธิกสูตรที่ว่า “เรากล่าวเจตนาว่าเป็นตัวกรรม บุคคลคิดแล้ว จึงกระทำการด้วยกาย วาจา ใจ” (อง.ฉก. ๒๒/๖๓/๕๗๗) จากพุทธพจน์นี้จะเห็นว่า กรรมไม่ใช่สิ่งลึกลับหรือเป็นอะไรที่ยิ่งใหญ่ แต่หมายถึงเพียงแค่ความตั้งใจหรือเจตนาในการทำสิ่งหนึ่งๆ เท่านั้น เนื่องจากมนุษย์ถูกกระตุ้นหรือผลักดันให้ต้องแสดงพฤติกรรมทางกายทางวาจา และทางใจ เมื่อเราดัดสันใจเลือกทำการอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ก็จะแสดงพฤติกรรมทางกาย ทางวาจา ที่สอดคล้องกับการตัดสินใจเลือกนั้นนั่นเอง

เมื่อกล่าวถึงเจตนา เราจะพบว่าในบางแห่งท่านใช้คำว่า สังขาร แทนเจตนาแต่ก็เป็นที่น่าสังเกตว่า จะใช้ในกรณีที่ไม่ได้พูดถึงเรื่องกรรมโดยตรง แต่สังขารจะถูกใช้แทนคำว่าเจตนา ในหลักธรรมที่มีความลึกซึ้งและมีความเกี่ยวข้องกับแทน เช่น ปฏิจจสมุปบาท ดังตัวอย่างคือ

บุคคลปรุงแต่งกายสังขาร... วจิตสังขาร... มโนสังขาร ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์ที่เป็นไปในภายในเกิดขึ้นด้วยตนเอง บ้าง ปรุงแต่งกายสังขาร... วจิตสังขาร... มโนสังขาร ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์ที่เป็นไปในภายในเกิดขึ้นเพราะคนอื่นบ้าง บุคคลรู้สึกตัวอยู่ ปรุงแต่งกายสังขาร... วจิตสังขาร... มโนสังขาร ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์ที่เป็นไปในภายในเกิดขึ้นบ้าง ไม่รู้สึกตัวอยู่ ปรุงแต่งกายสังขาร... วจิตสังขาร... มโนสังขาร ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์ที่เป็นไปในภายในเกิดขึ้นบ้าง

(ส.นิ. ๑๖/๒๕/๕๐)

ข้อสังเกตนี้ นำไปสู่การพิจารณาแนวอธิบายเรื่องกรรมในพระสูตรอื่นๆ ซึ่งผู้วิจัยพบว่า เรื่องกรรมพระพุทธองค์ทรงใช้ภาษาและแนวการอธิบายรูปแบบที่ง่ายต่อการเข้าใจก่อน โดยสอนจากสิ่งที่รู้เห็นเข้าใจง่ายหรือรู้เข้าใจอยู่แล้ว ไปหาสิ่งที่รู้เห็นหรือเข้าใจยากหากจะยกตัวอย่างง่ายๆ ก็ในเรื่องกรรม ๔ ประเภทในกุกกุรวตติสูตร (ม.ม.๑๓/๘๑/๗๙-๘๑) จะทรงเรียงลำดับการอธิบายจาก

- ๑) กรรมดำ มีวิบากดำ
- ๒) กรรมขาว มีวิบากขาว
- ๓) กรรมดำและขาวปนกัน มีวิบากดำและขาวปนกัน และ

๔) กรรมไม่ดำไม่ขาว ไม่มีวิบาก แต่เป็นไปเพื่อความหลุดพ้นของผู้กระทำ

ดังนั้น จากพระสูตรนี้จึงแสดงให้เห็นการวางลำดับความสำคัญของเนื้อหาจากน้อยไปหามาก เริ่มตั้งแต่กรรมที่ระดับศีลธรรมที่แบ่งเป็นดี-ชั่ว ดำ-ขาว แล้วจบด้วยกรรมชนิดที่อยู่เหนือการแบ่งแยกเป็นดี-ชั่ว หรือถูก-ผิด (กรรมทั้งไม่ดำและไม่ขาว) ซึ่งถือว่าเป็นกรรมที่ถือว่าสำคัญที่สุด และเป็นเป้าหมายของพระพุทธศาสนาด้วย

นอกจากนี้กรรม ๔ ประเภทแล้ว ยังพบว่าพระพุทธองค์ตรัสถึงกรรมโดยมีการแบ่งประเภทแตกต่างกันไป แต่ที่สำคัญคือ การแบ่งของพระองค์จะไม่ซับซ้อน เริ่มตั้งแต่การแบ่งเป็นกรรม ๒ ซึ่งแบ่งตามคุณภาพ หรือตามธรรมชาติเป็นมูลเหตุ โดยแบ่งออกเป็นสองประเภทหลักๆ คือ

- (๑) กุศลกรรม
- (๒) อกุศลกรรม

กรรม ๓ แบ่งตามช่องทางที่แสดงออก โดยกรรมสามารถแสดงออกมาได้ ๓ ทาง (ม.ม. ๑๓/๕๗/๕๕.) ได้แก่ การกระทำทางกาย ทางวาจา และทางใจ โดยกรรมแบ่งออกเป็น ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายกุศลกรรม และฝ่ายอกุศลกรรมตามอำนาจของต้นเหตุที่เกิดขึ้น และผลที่ปรากฏ (อง.ทุก. ๒๐/๗๐/๒๗๕-๒๗๘.)

กรรม ๔ มีรายละเอียดดังที่ได้กล่าวข้างต้น ซึ่งจะเห็นว่าประเภทของกรรมที่ปรากฏในพระสูตรนั้นจะเป็นการแบ่งแบบง่ายๆ เพียงไม่กี่ประเภท ไม่ซับซ้อน มีความลุ่มลึกไปตามลำดับ และกรรมที่แบ่งนั้น แม้จะไม่ชัดเจนว่าการแบ่งแบบนี้ๆ แสดงแก่ผู้ใด แต่พอสังเกตได้ว่า กรรมที่สอนแก่ภิกษุเหล่านั้นจะมีความซับซ้อนกว่ากรรมที่สอนแก่บุคคลทั่วไปส่วนการกล่าวถึงประเภทของกรรมที่มีหลากหลาย และซับซ้อนมากกว่านั้นนั้น พบว่าจะเป็นการแบ่งโดยใช้การให้ผลของกรรมเป็นเกณฑ์ ซึ่งปรากฏในปฏิสัมภิทามรรคและในอภิธรรม โดยในส่วนของพระสูตรเองก็มีการแบ่งประเภทโดยใช้การให้ผลของกรรมไว้บ้างแต่ไม่ค่อยจะพบบ่อยนัก เช่นที่ปรากฏใน นิพเพธิกสูตร ซึ่งมีการกล่าวถึงวิบากไว้สามประการ คือ กรรมที่พึงเสวยในปัจจุบัน กรรมที่พึงเสวยในอัตภาพถัดไป และกรรมที่พึงเสวยในอัตภาพต่อไป (อง.ฉก. ๒๒/๖๓/๕๗๗) ซึ่งจะเห็นว่าเป็นการแบ่งที่ไม่มีความซับซ้อนหรือยุ่งยากมากนักที่สำคัญคือ แม้จะแบ่งเช่นนี้แต่เนื้อหาของพระสูตรในตอนท้ายก็จบลงด้วยหลักการทำให้สิ้นกรรม คือมรรคมงคล ๘ นั้นเอง และทรงแสดงแก่ภิกษุซึ่งเป็นไปตามที่ผู้วิจัยได้ตั้งข้อสังเกตว่า หลักกรรมที่มีการแบ่งประเภทตั้งแต่สามหรือสี่ประเภท มักจะทรงแสดงแก่ผู้มีพื้นความรู้เช่น นักบวชหรือภิกษุ เป็นส่วนใหญ่หากกล่าวโดยสรุป แม้พระพุทธองค์จะตรัสกรรมแยกเป็นประเภทต่างๆ ไร้จำนวนมากมาย โดยใช้เหตุในการแบ่งต่างๆ กันไป แต่ก็อาจจะสรุปแนวคิดเกี่ยวกับกรรมได้ ๓ อย่าง คือ

- (๑) กุศลกรรม ที่เป็นไปทางกาย ทางวาจา และทางใจ
- (๒) อกุศลกรรม ที่เป็นไปทางกาย ทางวาจา และทางใจ
- (๓) กรรม (เจตนา) ที่เป็นไปเพื่อละกุศลกรรม และอกุศลกรรม

แนวคิดเกี่ยวกับกรรมที่สรุปลงมา ๓ ประการนี้แสดงให้เห็นว่าพระพุทธองค์ทรงใช้แนวอธิบายหลักกรรมเท่าที่ผู้ฟังจำเป็นต้องรู้ พอดีสำหรับให้เกิดความเข้าใจให้การเรียนรู้ได้ผลเท่านั้น

๓. แนวอธิบายเรื่องกรรมของพระพุทธเจ้า

แนวการอธิบายเรื่องกรรมของพระพุทธเจ้านั้นมีหลายวิธี และไม่ได้จำกัดอยู่ด้วยวิธีใดวิธีหนึ่งเพราะมีการเปลี่ยนแปลงไปตามความเหมาะสมกับเหตุการณ์กาลเทศะ และความพร้อมของผู้ฟังกำลังแห่งสติปัญญาและสภาพแวดล้อมเป็นต้นรูปแบบที่ทรงใช้ในการอธิบายเรื่องกรรมบ่อยๆ มีอยู่ ๓ แนวทางคือ

๓.๑ แบบสากัจฉา หรือการสนทนา เป็นวิธีที่ทรงใช้อยู่บ่อยๆ กับผู้ที่เข้ามาเฝ้าผู้ยังไม่เลื่อมใสศรัทธาและยังไม่เข้าใจหลักกรรมในพระพุทธศาสนาโดยจะทรงเป็นฝ่ายซักถามก่อนนำเข้าสู่เนื้อหาแห่งธรรมที่ต้องการอธิบายเพื่อให้ผู้ฟังเกิดความเลื่อมใสศรัทธาโดยใช้การโน้มน้าวใจเป็นหลักวิธีนี้ทำให้ผู้ฟังได้มีโอกาสแสดงความคิดเห็น ไม่รู้สึกว่าตนเองกำลังถูกบังคับให้ฟังหรือถูกสอน โดยในการสนทนานั้น พระพุทธองค์ทรงทำหน้าที่นำสนทนา คือ ทำหน้าที่ในการโยนคำถามให้ขบคิดแล้วตอนเข้าจุดสรุปอันเป็นประเด็นที่ต้องการ ดังตัวอย่าง เช่น ในอุปาสิวัตสูตร ซึ่งพระพุทธองค์ตรัสได้ตอบกับอุบาลีคหบดี ในขณะที่ท่านเป็นสาวกของนิครนถ์นาฏบุตร และมีความเห็นผิดในเรื่องกรรม (ม.ม. ๑๓/๕๖-๖๘/๕๓-๖๔) โดยอุบาลีคหบดีต้องการอวดสติปัญญาของตน จึงอาสานิครนถ์นาฏบุตรไปได้ว่าทักถามปัญหาข่มพระพุทธเจ้า และเชื่อว่าเมื่อพระพุทธเจ้าตอบได้กับตนแล้วจะยอมศิโรราบเปลี่ยนใจมานับถือนิครนถ์ แต่ครั้งได้ฟังพระพุทธเจ้าตรัสตอบได้ปัญหากลับเกิดศรัทธาเลื่อมใสซาบซึ้งในรสพระธรรม ประกาศตนเป็นลูกศิษย์ของพระพุทธเจ้า และทูลขอปฏิญาณเป็นชาวพุทธ แม้พระพุทธเจ้าทรงยับยั้งไว้ แต่ก็ยังทำให้อุบาลี

คหบดีเกิดศรัทธาในที่สุดก็ขอถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นที่พึ่งตลอดชีวิต

๓.๒ แบบบรรยาย แนวอธิบายแบบบรรยายจะทรงใช้เสมอในที่ประชุม ส่วนมากจะเป็นโอกาสที่มีผู้ฟังจำนวนมากดังที่ทรงแสดงพระธรรมเทศนาในเขตวันมหาวิหาร ในช่วงบ่ายของทุกวันและที่น่าสังเกตคือผู้ฟังมักจะมีความรู้ หรือมีความรู้เกี่ยวกับเรื่องนั้นในขั้นพื้นฐานมาบ้างแล้ว โดยพบในหลายพระสูตร เช่น ในกัมมวิโรธสูตร (ส.ส. ๑๘/๑๔๖/๑๗๙-๑๘๐) ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงเรื่องกรรมเก่ากรรมใหม่และการปฏิบัติเพื่อให้ถึงการดับกรรม รูปแบบการอธิบายโดยการบรรยายมักจะเน้นในการบรรยายให้พระภิกษุฟัง โดยจะเป็นหลักกรรมที่ลึกซึ้งและซับซ้อนกว่ารูปแบบการอธิบายที่ใช้ในการสนทนาเป็นส่วนใหญ่ และจะจบการบรรยายโดยมุ่งเน้นไปที่การปฏิบัติเพื่อการสิ้นกรรมในที่สุด

๓.๓ แบบตอบปัญหา ในการตอบคำถามเพื่อแก้ข้อสงสัยของพระพุทธองค์ จะทรงตอบปัญหาอย่างชัดเจนเป็นที่ยินดีพอใจ เกิดความเลื่อมใสแก่ผู้ถามเป็นอย่างยิ่งเป็นผลให้ผู้ถามปัญหา เมื่อได้ฟังคำตอบของพระองค์แล้ว จะต้องขอถึงซึ่งพระรัตนตรัยเป็นสรณะ หรือในบางรายก็ได้บรรลุธรรมขั้นใดขั้นหนึ่งก็มี ตัวอย่างของการตอบปัญหาของพระพุทธองค์ เช่น ในโยธาชีวะสูตร ผู้ใหญ่บ้านชื่อโยธาชีวะก่อนหน้านั้นได้รับการบอกเล่าว่านักรบอาชีพที่กรำศึกในสงครามจนตายในสนามรบนั้น เขาจะไปเกิดอยู่ร่วมกับพวกเทวดาชื่อสรชิต แต่เขายังไม่มั่นใจในคำบอกเล่านั้นจึงได้นำเรื่องนี้มาทูลถามพระพุทธเจ้า ในเบื้องต้นพระองค์ไม่ทรงประสงค์จะตอบปัญหานี้เท่าใดนัก แต่เมื่อถูกรบเร้าบ่อยๆ จึงตรัสตอบว่า การที่นักรบคนนั้นจะเกิดในนรกหรือสวรรค์นั้นขึ้นอยู่กับจิตของเขาที่ตั้งไว้อย่างไร ถ้านักรบตั้งจิตไว้ไม่ดีว่า สัตว์เหล่านี้จึงถูกฆ่าถูกแทง จงพินาศขาดสูญเมื่อเขาตายไปย่อมเกิดในนรก แต่ถ้าเขามีความคิดว่า นักรบอาชีพคนใดมีความอุตสาหะพยายาม

ในการสงคราม นักรบพวกอื่นย่อมสังหารนักรบคนนั้นให้ถึงความตาย อย่างนี้เขาย่อมเกิดในสวรรค์ แต่พระองค์ทรงกำชับว่า ความเห็นของเขาคิดแบบนี้เป็นมิจฉาทิฏฐิ คติของผู้เป็นมิจฉาทิฏฐิมี ๒ คือนรกหรือกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน เมื่อพระพุทธองค์ตรัสเสร็จผู้ใหญ่นั่งถึงกลับริ่งให้ เพราะเสียใจที่ตนเองหลงเชื่อคำของอาจารย์ที่เล่าสืบต่อกันมานาน แล้วได้กราบทูลพระพุทธองค์ว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระภาชิต
ของพระองค์ชัดเจนโพธิ์ระยิ่งนัก ข้าแต่
พระองค์ผู้เจริญ พระภาชิตของพระองค์
ชัดเจนโพธิ์ระยิ่งนัก พระองค์ทรงประกาศ
ธรรมแจ่มแจ้งโดยประการต่างๆ เปรียบ
เหมือนบุคคลหงายของที่คว่ำ เปิดของที่ปิด
บอกทางแก่ผู้หลงทาง หรือตามประทีปใน
ที่มีมืดด้วยตั้งใจว่า คนมีตาดีจักเห็นรูปได้ข้า
พระองค์นี้ขอถึงพระผู้มีพระภาค พร้อมทั้ง
พระธรรมและพระสงฆ์เป็นสรณะขอพระ
ผู้มีพระภาคจงทรงจำข้าพระองค์ว่าเป็น
อุบาสกผู้ถึงสรณะ ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไปจน
ตลอดชีวิต”

(ส.สพ. ๑๘/๓๕๕/๓๙๘.)

สำหรับกลวิธีในการตอบปัญหาของพระพุทธองค์นั้น จะทรงพิจารณาคุณลักษณะของปัญหาและใช้วิธีตอบให้เหมาะกับผู้ถาม เพราะผู้ถามอาจถามด้วยวัตถุประสงค์ต่างๆ กัน บางคนถามเพื่อให้ตอบคำถามในเรื่องที่สงสัยมานาน บางคนถามเพื่อลองภูมิ บางคนถามเพื่อชมหรือปรามให้ผู้ตอบอับอาย บางคนถามเพื่อเทียบเคียงกับความเชื่อหรือหลักคำสอนในลัทธิศาสนาของตน (ขุ.ม. ๒๙/๑๕๐/๔๐๕) พระองค์จึงทรงจำแนกวิธีตอบปัญหาไว้ ๔ ประเภท (ที.ปา. ๑๑/๓๑๒/๒๙๑) คือ (๑) เอกังสพยา

ตายตัวไม่เงื่อนไข (๒) ปฏิปุจฉาพยากรณ์ปัญหา ปัญหาที่ควรตอบโดยย้อนถาม (๓) วิภาษพยากรณ์ปัญหา ปัญหาที่ควรแยกตอบเป็นเรื่องๆ เป็นประเด็น (๔) ฐปณียปัญหา ปัญหาที่ควรตอบ หรือพึงยับยั้งเสีย เพราะถ้าตอบไปจะเป็นปัญหาที่ให้เกิดความทะเลาะ ตอบไปแล้วไม่ทำให้เกิดประโยชน์ แต่ละข้อมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

(๑) เอกังสพยากรณ์ปัญหา

ปัญหาที่ควรตอบโดยนัยเดียว ตอบแบบตายตัวไม่มีเงื่อนไขดังตัวอย่างในมหาสิสุต (อง.ทสก. ๒๔/๔๓/๑๐๓) เจ้าลิจฉวีพระนามว่ามหาสิสุตถามปัญหาพระพุทธเจ้า ๒ ข้อ คือ (๑) ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อะไรหนอ เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ทำกรรมชั่ว และให้กรรมชั่วเป็นไป (๒) อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ทำกรรมดีและให้กรรมดีเป็นไป พระพุทธเจ้าข้า พระพุทธองค์ตรัสตอบว่า มหาสิ

๑) โลภะเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ทำกรรมชั่วและให้กรรมชั่วเป็นไป

๒) โทสะเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ทำกรรมชั่ว และให้กรรมชั่วเป็นไป

๓) โมหะเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ทำกรรมชั่ว และให้กรรมชั่วเป็นไป

๔) อโยนิโสมนสิการ (การมนสิการโดยไม่แยบคาย) เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ทำกรรมชั่ว และให้กรรมชั่วเป็นไป

๕) มิจฉาปณิหิตจิต (จิตที่ตั้งไว้ผิด) แล เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ทำกรรมชั่ว และให้กรรมชั่ว

๖) อโลภะเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ทำกรรมดีและให้กรรมดีเป็นไป

๗) อโทสะเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ทำกรรมดี และให้กรรมดีเป็นไป

๘) อโมหะเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ทำกรรมดี และให้กรรมดีเป็นไป

๙) โยนิโสมนสิการ (การมนสิการโดยแยบคาย) เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ทำกรรมดี และให้กรรมดีเป็นไป

๑๐) สัมมาปณิหิตจิต (จิตที่ตั้งไว้ถูก) แล เป็นเหตุ เป็นปัจจัยให้ทำกรรมดี และให้กรรมดีเป็นไป

ตอนท้ายเทศนา พระพุทธองค์ทรงสรุปว่า หาก ธรรม ๑๐ ประการนี้ ไม่เพียงมีปรากฏอยู่ในโลก ความ ประพฤติไม่สม่าเสมอคือความประพฤติธรรม หรือความ ประพฤติสม่าเสมอคือความประพฤติธรรม ก็จะไม่เพียงมี ปรากฏอยู่ในโลกนี้

(๒) ปฏิปุจฉาพยากรณ์ปัญหา

ปัญหาที่ควรตอบโดยย้อนถาม ยกตัวอย่างใน อสีพันธกปุตตสูตร (ส.สพ. ๑๘/๓๕๘/๔๐๑) โดยเรื่อง เล่าว่า ผู้ใหญ่บ้านชื่ออสีพันธกบุตร ได้ทูลถามพระพุทธเจ้า ว่าข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พวกพราหมณ์ชาวปัจฉาภูมิมี คนโง่หน้าติดตัว ประดับพวงมาลัยสาหร่าย อาบน้ำทุกเช้า เย็น บำเรอไฟ พราหมณ์เหล่านั้นชื่อว่าทำสัตว์ที่ตายแล้ว ให้ฟื้น ให้รู้ชอบ ให้ขึ้นสวรรค์ อสีพันธกบุตรจึงสงสัยว่า พระพุทธเจ้าจะสามารถทำให้สัตว์โลกทั้งหมดหลังจากตาย แล้วให้ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ได้หรือไม่ ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ ตอบปัญหาโดยการย้อนถามว่าคนประพฤติชั่วต่างๆ แล้ว พอตายไป มีคนจำนวนมากมาสวดอ้อนวอนให้เขาไปเกิดใน สวรรค์ จะเป็นไปได้หรือไม่ แล้วทรงอุปมาเหมือนการโยน หินลงน้ำ แล้วอ้อนวอนให้หินนั้นลอยขึ้น ซึ่งอสีพันธกบุตรก็ ตอบว่าไม่ได้ จากนั้นได้ทรงถามโดยนัยคล้ายกัน จนอสีพันธ กบุตรเกิดความเข้าใจแจ่มแจ้งในที่สุต

(๓) วิชชาพยากรณ์ปัญหา ปัญหาที่ควรแยก ตอบ

ในจุฬกัมมวิภังคสูตร (ม.อ. ๑๔/๒๘๙/๓๔๙) สุภมาณพโตเทยบุตร ทูลถามพระพุทธเจ้าว่า อะไร เป็น เหตุเป็นปัจจัยให้สัตว์ที่เกิดเป็นมนุษย์ปรากฏเป็นคน เลวและคนดี มีอายุสั้น มีอายุยืนมีโรคมาก มีโรคน้อย มี

ผิวพรรณทราม มีผิวพรรณดี มีอำนาจน้อย มีอำนาจมากมี โภคะน้อย มีโภคะมาก เกิดในตระกูลต่ำ เกิดในตระกูลสูง มีปัญญาน้อยมีปัญญามาก ซึ่งพระพุทธองค์ได้ตอบปัญหา เกี่ยวกับผลร้าย ผลดีต่างๆ จำแนกออกเป็น ๗ คู่ เนื่อง มาจากกรรมคือการกระทำของสัตว์ คือ

๑) มีอายุน้อย เพราะฆ่าสัตว์ มีอายุยืน เพราะไม่ ฆ่าสัตว์

๒) มีโรคมาก เพราะเบียดเบียนสัตว์ มีโรคน้อย เพราะไม่เบียดเบียนสัตว์

๓) มีผิวพรรณทราม เพราะชู้โกรธ มีผิวพรรณดี เพราะไม่ชู้โกรธ

๔) มีศักดาน้อย เพราะชอบบริษยา มีศักดามาก เพราะไม่บริษยา

๕) มีโภคทรัพย์น้อย เพราะไม่ให้ทาน มีโภคทรัพย์ มาก เพราะให้ทาน

๖) เกิดในตระกูลต่ำ เพราะกระด้างถือตัวไม่ อ่อนน้อม เกิดในตระกูลสูง เพราะไม่กระด้างถือตัว แต่รู้จัก อ่อนน้อม

๗) มีปัญญาทราม เพราะไม่เข้าไปถามสมณ พราหมณ์ ไต่ถามเรื่องกุศล อกุศล เป็นต้น มีปัญญาดี เพราะ เข้าไปหาสมณพราหมณ์ ไต่ถามเรื่องกุศล อกุศล เป็นต้น

อีกตัวอย่างหนึ่ง ในมหากัมมวิภังคสูตร (ม.อ. ๑๔/๒๘๙/๓๕๗) พระพุทธองค์ ตรัสแสดงธรรมแก่ พระอานนท์ ภายหลังที่ตรัสปรารภเรื่องพระสมิทธิตอบ คำถามของปริพาชกไปตลิบุตรแ่งเดียว แทนที่จะตอบ แบ่งตามเหตุผล เมื่อพระอานนท์กราบทูลขอรับรอง จึงทรง แสดงเรื่องการจำแนกกรรมเรื่องใหญ่ โดยแสดงถึงบุคคล ๔ ประเภท คือ

๑) ทำชั่วแล้วไปเกิดในอบาย ทุกติ วินิบาต นรก

๒) ทำชั่วแล้วไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์

๓) ทำดีแล้วไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์

๔) ทำดีแล้วไปเกิดในอบาย ทศติ วินิบาต นรก ซึ่งทำให้สมณพราหมณ์บางพวกผู้เห็นไม่ตลอดสาย เข้าใจผิด ทรงรับรองเฉพาะคำกล่าวที่ถูกต้อง ที่ไม่ถูกต้อง ก็ไม่ตรัสรับรอง นอกจากนั้น ยังทรงแสดงเหตุผล คือ กรรมดีกรรมชั่วที่ทำก่อนทำหลังและการมีความเห็นถูก เห็นผิดก่อนตายว่าอาจแทรกส่งผลก่อนทำให้คนเข้าใจผิด ได้ด้วย

(๔) ฐปณียปัญหา ปัญหาที่ควรตอบ

สำหรับปัญหาที่ไม่ทรงตอบหรือไม่ทรงพยากรณ์ นั้นปรากฏในปาสาทิกสูตร ว่ามีสาเหตุเนื่องจาก (๑) เรื่องนั้นไม่ประกอบด้วยประโยชน์ (๒) ไม่ประกอบด้วยธรรม (๓) ไม่ใช่จุดเริ่มต้นของพรหมจรรย์ (๔) ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย (๕) ไม่เป็นไปเพื่อคลายกำหนด (๖) ไม่เป็นไปเพื่อดับกิเลส (๗) ไม่เป็นไปเพื่อสงบระงับ (๘) ไม่เป็นไปเพื่อรู้ยิ่ง (๙) ไม่เป็นไปเพื่อตรัสรู้ (๑๐) ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน (ที.ปา. ๑๑/๑๘๘/๑๔๗-๑๔๘)

สำหรับการแสดงหลักธรรมเรื่องกรรมนั้นแม้พระพุทธเจ้าทรงใช้วิธีตอบปัญหาหลายแบบ แต่โดยส่วนมากจะเป็นวิธีถากถางย้อนกลับ และการแยกแยะตอบเป็นส่วนใหญ่ ดังตัวอย่างในจุฬกัมมวิภังคสูตร ที่ทรงแสดงกับสุภมาณพโตเถยบุตร สุภมาณพทูลถาม แล้วทรงตอบแบบแยกแยะตอบ ทรงแสดงผลของกรรมออกเป็น ๒ นัย คือ ผลที่จะเกิดในปัจจุบัน และผลที่จะเกิดในภพภาคหน้า ส่วนในอุปาลิวาทสูตร ทรงใช้วิธีสนทนาธรรมถามตอบปัญหาแบบโต้กันไปมากับนิครนถ์ชื่อว่าตปัสสี และอุบาลีคหบดี จนทั้งสองยอมรับเหตุผลของพระพุทธเจ้า และในกุกกุรวตติกสูตรก็ทรงใช้วิธีนี้เช่นกัน

๔. กลวิธีการอธิบายเรื่องกรรม

แนวการอธิบายเรื่องกรรมของพระพุทธองค์ที่ปรากฏสามแบบ คือ การสนทนา บรรยาย และการตอบ

คำถามนั้น ก็ยังมีเทคนิคที่น่าสนใจซึ่งนำมาใช้เพื่ออธิบายเรื่องที่เป็นนามธรรมให้เห็นเป็นรูปธรรม และช่วยให้ผู้ฟังเข้าใจได้ง่ายชัดเจนขึ้นดังนี้

๔.๑ การใช้โวหารภาพพจน์

พระองค์ทรงใช้แนวทางการอธิบาย ๕ แบบที่เรียกว่าโวหารภาพพจน์ คือ (๑) การใช้อุปมาอุปไมย (๒) การยกนิทานประกอบ (๓) การใช้อุปการณหรือสื่อการสอน (๔) การใช้สัญลักษณ์ และ (๕) การใช้คำสาธยายหรือคำประพันธ์ มีรายละเอียดดังนี้

(๑) การใช้อุปมาอุปไมย อุปมาอุปไมยเป็นเครื่องมือที่สำคัญของพระพุทธองค์ที่ทรงใช้บ่อยและทำให้ผู้ฟังมองเห็นภาพชัดเจน โดยไม่ต้องเสียเวลาอธิบายความให้ยืดยาว โดยเฉพาะในเรื่องกรรม ซึ่งมีความซับซ้อนและมีข้อจำกัดทางภาษาในการอธิบายค่อนข้างมาก แต่คำอุปมาอุปไมยจะช่วยให้เรื่องที่ลึกซึ้งเข้าใจง่ายขึ้น ปรากฏความหมายเด่นชัดออกมา และเข้าใจง่ายขึ้น สำหรับการอุปมาอุปไมยนี้ปรากฏในหลายพระสูตร ตัวอย่างเช่น โฉนผลสูตร ที่มีการอุปมาไว้หลายเรื่อง เช่น เรื่องผลกรรมเปรียบเทียบกับก้อนเกลือ โดยพระพุทธองค์ทรงเปรียบเทียบเป็นเหมือนเกลือและน้ำ โดยความขุ่นเป็นเหมือนก้อนเกลือ ความดีเป็นเหมือนน้ำ เจือจางได้ ทำให้ได้รับผลแต่เพียงน้อยได้ถ้าหมั่นเติมความดีคือน้ำลงไป แต่หากประมาท น้ำก็เต็ม เกลือกก็เต็ม ทำทั้งดี ทั้งชั่ว พลาดเมื่อไหร่ น้ำระเหยออกไปมากจนเกลือเข้มข้นกว่าย่อมเดือดร้อนได้เช่นกัน ถ้าน้ำน้อยใส่ก้อนเกลือลงไปมาก น้ำย่อมเค็มดื่มไม่ได้ ถ้าน้ำมากใส่ก้อนเกลือลงไปน้อย น้ำย่อมจืดพอจะดื่มได้ เปรียบเหมือนคนที่เคยทำกรรมชั่วไว้มากเหมือนคนที่มีต้นทุนน้อย ทำอะไรเสียหายนิดหน่อยย่อมเดือดร้อนมาก ส่วนคนที่ทำกรรมดีไว้มากเหมือนคนที่มีต้นทุนมาก ทำอะไรผิดก็จะยังไม่เดือดร้อนมาก ซึ่งในพระสูตรนี้พระพุทธองค์ได้ทรงยกตัวอย่างเรื่องคนจนไปขโมยของเล็กน้อย พอถูกจับคนส่วนใหญ่จะเชื่อมั่นที่ว่าเป็นขโมย และย่อมถูกลงโทษทัณฑ์ แต่พอคนรวยไป

ขโมยของเล็กน้อย มักจะไม่มีคนสงสัยและไม่ค่อยจะโดนจับ เพราะถูกมองว่าของเล็กน้อย แต่ถ้าโกงเป็นจำนวนมากๆ ก็จะน่าสงสัย หรืออีกอุปมาประกอบหนึ่งคือ คนเลี้ยงแกะผู้ยากจนหากจับคนขโมยแกะได้ย่อมโกรธแค้น จนอาจทำร้ายใจถึงตาย เพราะเหมือนโดนปล้นจนหมดตัวแต่คนเลี้ยงแกะที่มีแกะจำนวนมากจับใจได้ก็ไม่โกรธมากจนถึงกับต้องฆ่าใจนั้น (อง.พุทธ. ๒๐/๑๐๑/๓๓๖-๓๓๘)

สำหรับพระสูตรนี้ในส่วนที่เปรียบเทียบชั่วเหมือนเกลือ ความดีเหมือนน้ำก็คือการอุปมาอุปไมยอย่างหนึ่งนั่นเอง และที่สำคัญที่น่าสังเกต คือ การที่ทรงเปรียบเทียบชั่วเหมือนเกลือ ความดีเหมือนน้ำที่สามารถเจอจางได้ แสดงว่ามีปัจจัยอื่นที่มาส่งผลต่อการให้ผลของกรรมได้ คือการกระทำต่อๆ มา โดยผลที่เกิดขึ้นอาจจะเจอจางลงได้ตามเหตุปัจจัยใหม่ที่เกิดขึ้น ซึ่งแสดงถึงการปฏิเสธทฤษฎีกรรมแบบตาต่อตาฟันต่อฟัน คือทำกรรมอย่างไรได้ผลอย่างนั้น เช่น ขโมยของแล้วย่อมถูกขโมยในภายหลัง หรือฆ่าเขาแล้ววันหนึ่งจะมีคนมาฆ่าตัวในแบบเดียวกัน เพราะหากกรรมให้ผลแบบหนึ่งต่อหนึ่ง ย่อมแสดงว่าไม่สามารถมีเหตุปัจจัยอื่นมาแทรกได้เลย ต้องได้รับผลในแบบเดียวกับที่ทำไปอย่างแน่นอนซึ่งความเข้าใจเรื่องการให้ผลกรรมแบบหนึ่งต่อหนึ่งนี้เป็นความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนในเรื่องกรรมในปัจจุบัน เพราะการให้ผลของกรรมยังมีปัจจัยอื่นๆ อีกหลายปัจจัยมาประกอบนั่นเอง

(๒) การยกนิทานประกอบ เป็นการยกตัวอย่างนิทาน เหตุการณ์มาประกอบ เพื่อให้เกิดความเข้าใจมากขึ้น ตัวอย่างเรื่อง สุนทรเปตวัตถุ (เปรตปากหุม) ที่พระพุทธองค์ทรงเล่าถึงบุญกรรมของเปรตว่าในอดีตกาล ในศาสนาของพระผู้มีพระภาคเจ้า พระนามว่า กัสสปะ ได้มีภิกษุรูปหนึ่งเป็นผู้สักรวมทางกายแต่ไม่สักรวมทางวาจา คำปริภาษภิกษุทั้งหลาย มรณภาพแล้วไปบังเกิดในนรกใหม่ในนรกนั้น สิ้นพุทธานุสรณ์ จูติจากนรกนั้นแล้ว ได้บังเกิดเป็นเปรต ถูกความหิวกระหายครอบงำ ด้วยเศษวิบากของกรรมนั้น ณ

เชิงเขาคิชฌกูฏ ใกล้กรุงราชคฤห์ ร่างของเปรตนั้นได้มีสีเหมือนทองคำแต่หน้าของเปรตนั้น เหมือนหน้าสุกร เป็นต้น

มีข้อสังเกตในพระสูตรต่างๆ คือ ส่วนใหญ่นิทานที่นำมาเปรียบนั้น จะมีลักษณะคล้ายอุปมา นำมาประกอบให้เกิดความเข้าใจหลักกรรมนั้นๆ ได้ดีขึ้น และมักจะใช้ควบคู่ไปกับอุปมาอุปไมยด้วย ส่วนเนื้อหาที่มีการอุปมาอุปไมยหรือยกนิทานมาเปรียบ มักจะเป็นเรื่องที่ยากในการทำความเข้าใจหรือมีความซับซ้อน เช่น เรื่องการให้ผลของกรรม ชาตินี้ชาติหน้า ความทุกข์ในนรก เป็นต้น

(๓) การใช้อุปกรรมหรือสื่อการสอน ในการสอนเรื่องที่เกี่ยวข้องกับกรรมนั้น ไม่ค่อยปรากฏการใช้สื่ออะไรมากนัก เพราะมักเน้นไปที่การอุปมาอุปไมย การใช้การเปรียบเทียบเป็นสำคัญ แต่ไม่ใช่ว่าจะไม่ทรงใช้เลย โดยในการอธิบายเรื่องกรรม พระพุทธองค์มักทรงยกเรื่องราวอุทาหรณ์ต่างๆ มาประกอบ แต่ก็มีการใช้สื่อ หรืออุปกรณ์ที่เป็นรูปธรรมเช่นกัน โดยมีปรากฏในพาลปณตสูตร (ม.อ. ๑๔/๒๕๐/๒๙๓) ที่ทรงใช้ก้อนหินขึ้นมาเป็นสื่อ ดังนี้

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคทรงหยิบก้อนหินขนาดย่อมๆ เท้าฝ่ามือขึ้นมาแล้วรับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายเข้าใจความช้อนนั้นว่าอย่างไร คือ ก้อนหินขนาดย่อมๆ เท้าฝ่ามือที่เราถืออยู่นี้กับขุนเขาหิมพานต์ อย่างไหนใหญ่กว่ากัน”

“ก้อนหินขนาดย่อมๆ เท้าฝ่าพระหัตถ์ที่พระองค์ทรงถืออยู่นี้ มีประมาณน้อยนัก เปรียบเทียบกับขุนเขาหิมพานต์แล้ว ไม่ถึงแม้การนับ ไม่ถึงแม้ส่วนแห่งเดียว ไม่ถึงแม้การเทียบกันได้ พระพุทธเจ้าข้า”

“ภิกษุทั้งหลายฉันนั้นเหมือนกัน ทุกขโสมนัสเพราะการประหารนั้นเป็นเหตุ

ที่บุรุษถูกประหารด้วยหอก ๓๐๐ เล่ม เสวย
อยู่นั้น เปรียบเทียบกับทุกข์แห่งนรกแล้ว ไม่
ถึงแม้การนับ ไม่ถึงแม้ส่วนแห่งเลี้ยว ไม่ถึง
แม้การเทียบกันได้”

จากพระสูตรจะเห็นว่าพระพุทธเจ้าทรงใช้สื่อ
การสอนใกล้ตัวคือก้อนหินเปรียบกับเขาหิมาพานต์ เพื่อให้
ภิกษุเกิดจินตนาการ ว่ามีความแตกต่างกันเพียงไร โดย
ก่อนหน้าได้ทรงเล่าถึงโดยอุปมาเรื่องทุกข์ที่คนพาลต้องได้
รับว่า หากในโลกมนุษย์เขาต้องถูกฆ่าด้วยหอก ๑๐๐ เล่ม
โดยราชบุรุษทั้งเช้าเที่ยงเย็น (รวม ๓๐๐ เล่ม) แต่ไม่ตาย แม้
ความทุกข์ทรมานนั้นจะมากเพียงใดก็ยังเทียบไม่ได้กับทุกข์
ในนรกที่คนพาลต้องได้รับ โดยทุกข์จากการถูกฆ่าด้วยหอก
๓๐๐ เล่ม เปรียบเหมือนก้อนหินในมือของพระพุทธองค์
ขณะที่ทุกข์ในนรกเปรียบเหมือนเขาหิมาพานต์นั่นเอง ซึ่ง
เป็นการใช้สื่อใกล้ตัวเพื่อสร้างความเข้าใจ และชี้ให้เห็นภาพ
ได้อย่างชัดเจนผ่านประสบการณ์เดิมของผู้ฟัง

(๔) การใช้สัญลักษณ์ ที่เห็นชัดเจนที่สุดก็คือ การ
ให้คำสัญลักษณ์ทางจริยธรรม โดยใช้ “สี” เป็นสัญลักษณ์
แทนตามที่ได้กล่าวมาแล้ว ซึ่งการใช้สัญลักษณ์ เช่นนี้ก็
ปรากฏในหลายพระสูตรที่มีการกล่าวถึงกรรมดำ กรรม
ขาวโดยกรรมดีเปรียบเหมือนสีขาว กรรมไม่ดีเปรียบเหมือน
สีดำ หรือกรรมไม่ดำไม่ขาว ก็คือการดับกรรมนั่นเอง เช่น
ในปฐม-สิกขาปทสูตร (อง.จตุกก. ๒๑/๒๓๕/๓๕๐) ที่มี
การเปรียบเทียบกรรมและการให้ผลของกรรม โดยใช้สีดำ
และสีขาว เป็นต้น แต่พระสูตรนี้ ก็ไม่ต่างจากพระสูตร
อื่นๆ ที่ลงท้ายด้วยการปฏิบัติเพื่อการสิ้นกรรมโดยกล่าว
ถึงโพชฌงค์ ๗ นอกจากนี้ก็ยังมีการใช้สัญลักษณ์อื่นๆ ด้วย
เช่น ความมืด ความสว่าง เป็นต้น

(๕) การใช้คาถาหรือคำประพันธ์ การกล่าวคาถา
นี้ พระพุทธองค์มักจะทรงใช้ในตอนท้ายของการแสดงธรรม

เพื่อสรุปใจความสำคัญ ซึ่งทำให้ท่องจำได้ง่าย คำสัมผัสที่
ไพเราะทำให้เกิดจินตนาการ และความซาบซึ้ง ตัวอย่างเช่น
ในทุติยอปุตตกสูตร (ส.ส. ๑๕/๑๓๑/๑๕๙) พระเจ้าปเสนทิ
โกศล ได้ไปทูลถามพระพุทธเจ้าถึงเรื่องราวของเศรษฐีคน
หนึ่งซึ่งตายไปแล้ว เหลือทรัพย์ไว้มากมาย แต่ไม่มีบุตรสืบ
ต่อ ซึ่งพระพุทธองค์ทรงเล่าถึงบุญกรรมในอดีตของเศรษฐี
ที่ว่าทำไมจึงร่ำรวย แต่ใช้ชีวิตอย่างลำบาก และได้พยากรณ์
ว่าหลังตายแล้วเศรษฐีไปอยู่ที่ใดอีกด้วย จากนั้นตอนท้าย
พระพุทธองค์ได้ทรงสอนและสรุปเกี่ยวกับคำสอนเรื่อง
กรรมโดยประพันธ์เป็นคาถา ความว่า

ข้าวเปลือก ทรัพย์ เงินทอง
สิ่งของที่หว่านหย่อนอย่างใดอย่างหนึ่ง
หรือทาส กรรมกร คนรับใช้
และผู้อาศัยที่มีอยู่ ทั้งหมดนั้นเขานำไปไม่ได้
จำต้องละทิ้งไว้ทั้งหมด
อนึ่ง บุคคลทำกรรมใดทางกาย
ทางวาจา หรือทางใจ
กรรมนั้นแลเป็นสมบัติของเขา
ทั้งเขาจะนำกรรมนั้นไปได้
อนึ่งกรรมนั้นย่อมติดตามเขาไป
ดุจเงาติดตามตัวไป ฉะนั้น
เพราะฉะนั้น บุคคลควรทำกรรมดี
สะสมไว้เป็นสมบัติในโลกหน้า
เพราะบุญเป็นที่พึงของสัตว์ทั้งหลายในโลกหน้า

สำหรับคาถานี้มีจุดเด่นคือช่วยในการท่องจำพุทธ
พจน์ได้ง่าย ดัดหู และด้วยความสละสลวยของภาษาย่อม
ทำให้เกิดความซาบซึ้งศรัทธาได้ง่าย และพระสูตรนี้ยังแสดง
ให้เห็นแนวการอธิบายโดยเชื่อมโยงจากประสบการณ์ตรงที่
พระเจ้าปเสนทิโกศลทรงประสบ ทรงทราบเรื่องราว แล้ว
นำมาเป็นตัวอย่างในการสอนเรื่องหลักกรรม ทำให้เกิด

ความเข้าใจได้ง่าย เกิดความซาบซึ้ง ศรัทธา โดยไม่ออกนอกเรื่อง ไม่ทำให้เกิดความสงสัย แต่กลับยิ่งเสริมสร้างความเข้าใจและมุ่งเน้นไปที่การสร้างกรรมดีในชาติปัจจุบันด้วย ทั้งหลักกรรมที่นำมาสอนยังเข้าใจง่าย เหมาะแก่ผู้ฟังคือ พระเจ้าปเสนทิโกศล ซึ่งเป็นฆราวาส เป็นกษัตริย์ มีทั้งทรัพย์สิน บริวารมากมาย แนวการอธิบายโดยเลือกเนื้อหาที่เหมาะสมกับผู้ฟังและเรื่องราวที่เกิดขึ้นจะทำให้เกิดความเข้าใจได้ชัดเจนมากกว่าการอธิบายโดยไม่มีตัวอย่าง

ในรูปแบบ ๕ แบบนี้ การใช้อุปมาอุปไมย เป็นวิธีที่ทรงใช้บ่อยที่สุด สาเหตุที่ทรงใช้บ่อย น่าจะเป็นเพราะอุปมาอุปไมย เป็นวิธีการสอนให้เข้าใจเรื่องที่เป็นนามธรรมเห็นเป็นรูปธรรมได้ง่าย และเป็นคำเปรียบเทียบที่ช่วยขยายเรื่องนั้นๆ ให้กระจ่าง ดังนั้น อุปมาอุปไมยจึงเป็นเครื่องมือที่สำคัญของพระพุทธองค์ที่ทำให้ผู้ฟังมองเห็นภาพชัดเจนโดยไม่ต้องเสียเวลาอธิบายความให้อืดยาว โดยเฉพาะในเรื่องกรรม ซึ่งมีความซับซ้อนและมีข้อจำกัดทางภาษาในการอธิบายค่อนข้างมาก แต่คำอุปมาอุปไมยจะช่วยให้เรื่องที่ลึกซึ้งเข้าใจยากนั้น ปรากฏความหมายเด่นชัดออกมา และเข้าใจง่ายขึ้นอุปมาอุปไมยในพระสูตรต่างๆ ที่พระพุทธองค์ทรงนำมาเปรียบเทียบให้ผู้ฟังเข้าใจธรรมนั้นมีมากมาย ล้วนแต่ “คมคาย” และการใช้ของพระองค์นั้นจะทรงดำเนินไปอย่างมีจุดหมาย มีประโยชน์และเพื่อความสุขของผู้ฟังนั่นเอง

๔.๒ การใช้วิธีการอธิบายอย่างมีเหตุผล ทำให้เห็นตามจริงได้ที่เราเรียกว่า “สนิทาน” โดยพระพุทธองค์ทรงใช้ในการสอนหลักธรรมต่างๆ รวมไปถึงเรื่องกรรมด้วย ในที่นี้ขอยกตัวอย่าง คือเวฬุทวารายสูตร (ส.ม. ๑๙/๑๐๐๓/๕๐๐-๕๐๔) เป็นพระสูตรที่พระพุทธองค์ทรงแสดงแก่พราหมณ์และคหบดีชาวเวฬุทวารคาม ซึ่งมาสอบถามว่า สำหรับคนที่อยู่ครองเรือนอย่างพวกเขานั้นจะสามารถไปสวรรค์ได้อย่างไร พระพุทธองค์ได้ทรงตอบ

คำถามโดยวิธีการให้น้อมธรรมเข้ามาใส่ตัว ซึ่งก็คือการใช้ศีล ๕ ใน ๔ ข้อแรก ได้แก่ ไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์ ไม่ประพฤติผิดในกาม ไม่พูดปดและการงดเว้นวจีทุจริตที่เหลืออีก ๓ ข้อคือ งดจากการพูดส่อเสียด พูดเพ้อเจ้อ และพูดคำหยาบ โดยทรงใช้วิธีการสื่อสารและสร้างความเข้าใจที่แตกต่าง โดยให้นำมาเปรียบเทียบกับตนเอง ว่ารักสุขเกลียดทุกข์อย่างไร ผู้อื่นก็เป็นเช่นเดียวกัน จากนั้นจึงนำไปสู่การปฏิบัติ ซึ่งแนวทางการสื่อสารเช่นนี้ มีเหตุผลน่าเชื่อถือ สามารถเห็นตามได้ ทั้งยังสร้างความตระหนักรู้อย่างแท้จริงให้แก่ผู้ฟังอีกด้วย

๔.๓ การอธิบายในสิ่งที่มีความหมายสำหรับผู้ฟัง

การที่พระพุทธองค์ทรงใช้แนวการอธิบายและเนื้อหาที่เหมาะสมแก่ผู้ฟัง ทำให้ผู้ฟังได้เรียนรู้ เข้าใจ และเกิดประโยชน์แก่ตนเอง โดยจะเห็นชัดเจนว่าในแทบทุกพระสูตรที่เกี่ยวข้องกับการอธิบายเรื่องกรรม พระพุทธองค์จะทรงสอนโดยเน้นประโยชน์ในปัจจุบันและมักกล่าวถึงกรรมในแบบที่ค่อนข้างเข้าใจง่าย ไม่ซับซ้อนและมักจะกล่าวโดยเริ่มจากอกุศล ผลของอกุศล ไปสู่กุศลและผลของกุศล โดยมุ่งเน้นไปที่การดัดกรรมสำหรับนักบวช และมีการกล่าวถึงนรก สวรรค์เพียงเล็กน้อย แม้จะมีบางพระสูตรที่อธิบายเรื่องนรก สวรรค์ แต่เมื่อเทียบกับการให้ความสำคัญแก่คำสอนเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตในโลกหรือข้อปฏิบัติจำพวกศีล สมาธิ ปัญญา ก็พบว่าทรงให้ความสำคัญในเรื่องนรก สวรรค์น้อยกว่าโดยพระสูตรที่มีการกล่าวถึงนรก สวรรค์ เช่น พาลปิตติสูตร (ม.อ. ๑๔/๒๔๘/๒๙๑-๒๙๓) ซึ่งมีการกล่าวถึงโทษของการประพฤติทุจริตทั้งกาย วาจา ใจ โดยได้ทรงเปรียบเทียบและอุปมาอุปไมยกับหลายสิ่ง โดยเน้นในภาพปัจจุบัน และสื่อในสิ่งที่เห็นได้ในประสบการณ์ของพระภิกษุก่อน จนสุดท้ายจึงกล่าวถึงโทษที่ได้รับในนรก แต่ประเด็นหลักที่ทรงเน้นก็คือ การประพฤติปฏิบัติตัวไม่

ให้เป็นคนพาลมากกว่าจะเน้นเรื่องนรกสวรรค์ นอกจากนี้ยังพบว่าจะไม่ทรงตอบคำถามในเรื่องคติของผู้ตายว่าไปเกิดในภพภูมิใดโดยพร่ำเพรื่อ แม้จะมีผู้มาถามมากมาย เพราะเนื้อหาหลักกรรมที่ทรงเน้นนั้นจะเป็นกรรมที่มุ่งและสนับสนุนความดับทุกข์ทั้งในแบบชั่วคราวและถาวรนั่นเอง อย่างไรก็ตาม นรก สวรรค์ก็ยังคงถูกกล่าวถึงและมีความสำคัญในการเชื่อมโยงกับเรื่องการให้ผลแบบข้ามภพชาติ เพราะหากไม่มีนรกสวรรค์แล้ว พระพุทธศาสนาก็คงให้คำตอบเรื่องผลของกรรมในระดับสมมติแบบข้ามภพชาติได้ยาก

นอกจากนี้ยังทรงอธิบายเท่าที่จำเป็น พอดีสำหรับให้เกิดความเข้าใจ ให้การเรียนรู้ได้ผล ไม่ใช่อธิบายเท่าที่พระองค์รู้ หรือสอนแสดงภูมิว่าพระองค์มีความรู้มากและมีการเลือกใช้ระดับภาษาอย่างเหมาะสม โดยระดับความลึกซึ้งของเรื่องกรรมที่ทรงสอนนั้นจะแตกต่างไปตามผู้ฟังตามพื้นหลัง ภูมิความรู้และความจำเป็น สำหรับพระภิกษุจะทรงเลือกคำสอนที่เกี่ยวกับหลักกรรมในระดับที่มีความลึกซึ้งมากกว่าผู้ฟังที่เป็นชาวบ้านทั่วไป ทั้งยังอาจจะสอนเชื่อมโยงกับหลักธรรมอื่นๆ เช่น อริยสัจ ปฏิจจนสมุปบาท และปิดท้ายด้วยการปฏิบัติเพื่อการสังกรรม ขณะที่หลักกรรมที่นำมาสอนชาวบ้านนั้นจะเน้นไปที่หลักปฏิบัติทางจริยธรรม เช่น ศีล ๕ กุศลกรรม อกุศลกรรม ซึ่งเพียงพอต่อการดำเนินชีวิต ไม่ให้เกิดความลำบาก และดำรงอยู่ในศีลธรรม และมีสุขที่เป็นที่ตั้ง โดยการอธิบายเท่าที่จำเป็นที่เหมาะสมกับผู้ฟังนี้ ขอยกตัวอย่าง คือ เขตตูปมสูตร (ส.สพ. ๑๘/๓๕๗/๔๐๔-๔๐๕) เป็นพระสูตรที่เล่าถึงว่ามีผู้สงสัยไปทูลถามว่าทำไมจึงสอนธรรมให้แต่ละคนแต่ละกลุ่มไม่เหมือนกัน และพระพุทธองค์ทรงตอบคำถาม เปรียบการแสดงธรรมเหมือนการหว่านพืชในนาข้าว โดยทรงเปรียบเทียบ ภิกษุ ภิกษุณี เป็นเหมือนนาดี (เพราะเป็นผู้ออกบวชเพื่อแสวงหาทางหลุดพ้น) อุบาสกอุบาสิกาเป็นนาปานกลาง (เพราะแสวงหาความหลุดพ้นได้ยากกว่านักบวช แต่สามารถแสวงหาสุคติได้ง่าย) และนักบวชนอกศาสนาเป็น

นาเลว (อันเนื่องมาจากเป็นมิชฌาทิฏฐิ) แต่พระพุทธองค์ก็ทรงเลือกที่จะแสดงธรรมโปรดทุกคน เพียงแต่จะมีความแตกต่างในเรื่องเนื้อหา ประเภท และความลึกซึ้ง

๔.๔ การอธิบายอย่างตรงจุดและเปิดโอกาส

ให้คิดตรិตรอง ในการอธิบาย พระพุทธเจ้าจะทรงอธิบายตรงเรื่อง ควบคุมอยู่ในเรื่อง ไม่วกวน ไม่ไขว่ไขว ไม่ออกนอกเรื่องโดยไม่มีอะไรเกี่ยวข้องกับเนื้อหา ตัวอย่างเช่น ในทุติยอปุตตกสูตร (ส.ส. ๑๕/๑๓๑/๑๕๘) พระพุทธองค์ได้สรุปเป็นคาถาในตอนท้าย โดยเนื้อหาของคาถามีความเกี่ยวเนื่องกับเรื่องเศรษฐกิจที่ตายไปแล้วเป็นปฐมเหตุ และการสื่อสารของพระองค์ก็เอาเรื่องของเศรษฐกิจมาเชื่อมโยงสู่เรื่องกรรมได้อย่างแนบเนียน ทำให้เกิดความเข้าใจได้ง่าย เกิดความซาบซึ้ง ศรัทธา โดยไม่ออกนอกเรื่อง ไม่ทำให้เกิดความสงสัย แต่กลับยิ่งเสริมสร้างความเข้าใจและมุ่งมั่นไปที่การสร้างกรรมดี ในชาติปัจจุบันด้วย ทั้งหลักกรรมที่นำมาสอนยังเข้าใจง่าย เหมาะกับผู้ฟัง คือพระเจ้าปเสนทิโกศล ซึ่งเป็นฆราวาส เป็นกษัตริย์ มีทั้งทรัพย์สิน บริวารมากมายด้วย

นอกจากนี้ ยังมีข้อสังเกตอีกว่า ตามที่ปรากฏในพระสูตร การแสดงธรรมของพระองค์ จะมีลักษณะของการทวนย้ำซ้ำๆ การใช้คำหรือประโยคซ้ำๆ ค่อนข้างมาก สาเหตุน่าจะเป็นเพราะพระพุทธองค์ ต้องการย้ำให้เข้าใจอย่างเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และมุ่งให้เกิดการฟังด้วยปัญญาที่เจริญงอกงามอยู่ภายใน โดยเมื่อมีการฟัง จากนั้นจะเกิดการรับรู้ เมื่อรับรู้แล้วมีการกล่าวซ้ำ ก็ย่อมให้คู่สนทนาเกิดการสังเกต และรับรู้ในอาการของตนที่เกิดขึ้น ทำให้มีเวลาไตร่ตรองและเลือกสรรพฤติกรรมของตนเองในการแสดงออกมา เกิดจากการกลั่นกรองด้วยปัญญาแล้ว แม้การสนทนากับพระองค์เพียงลำพัง การย้ำก็เป็นเสมือนการทวนให้คู่สนทนาเข้าใจตามที่พระองค์ต้องการด้วยนั่นเอง นอกจากนี้ การใช้คำซ้ำ ประโยคซ้ำ ยังทำให้การท่องจำ

พุทธพจน์ในหมู่ภิกษุเป็นไปได้ง่าย จำแนก เนื่องจากสมัย พุทธกาลยังไม่มีกรณีย์เป็นตัวอักษร การท่องจำพุทธ วจนะหรือมุขปาฐะ จึงมีความสำคัญในการสืบต่อคำสอน ที่ถูกต้องและสืบทอดพระศาสนา หลักการใช้ประโยคหรือ รูปภาษาซ้ำเช่นนี้ จะเป็นการทบทวนและสร้างรูปแบบการ จำที่ง่ายต่อผู้ท่องจำได้มาก ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อพระพุทธ ศาสนาเองด้วย

๕. การจัดเรียงลำดับในการอธิบาย

การจัดเรียงลำดับในการอธิบาย หมายถึง การ เรียบเรียงเนื้อหาของคำสอนเรื่องกรรมซึ่งเป็นลักษณะ เฉพาะของพระพุทธเจ้า โดยการแสดงเรื่องกรรมมีการเรียง ลำดับความสำคัญในด้านต่างๆ ดังนี้

๕.๑ ลำดับของเนื้อหาเรื่องกรรม จะมีการ แบ่งออกเป็นระดับโดยสอนจากสิ่งที่รู้เห็นเข้าใจง่ายหรือ รู้เข้าใจอยู่แล้ว ไปหาสิ่งที่รู้เห็นหรือเข้าใจยากหากจะยก ตัวอย่างง่ายๆ ก็ในเรื่องกรรม ๔ ประเภท จะทรงการอธิบาย จาก ๑) กรรมดำ มีวิบากดำ ๒) กรรมขาว มีวิบากขาว ๓) กรรมดำและขาวปนกัน มีวิบากดำและขาวปนกัน และ ๔) กรรมไม่ดำไม่ขาว ไม่มีวิบาก แต่เป็นไปเพื่อความหลุดพ้น ของผู้กระทำ ซึ่งจะเห็นได้ว่า ข้อ ๑) กับ ๒) สามารถทำความเข้าใจได้ง่าย ขณะที่ ๓) กับ ๔) มีความยากขึ้นไป และ เข้าใจยากกว่า โดยเฉพาะ ๔) ซึ่งจะต้องอาศัยการปฏิบัติ จึงจะเข้าใจได้อย่างแท้จริงดังนั้นเนื้อหาของกรรมที่ ทรงสอน จะมีลุ่มลึกค่อยยากลงไปตามลำดับชั้น และ ความต่อเนื่องกันเป็นสายลงไปโดยหากเราจะยกกรรม ๔ ประเภทมาอธิบายอีกครั้งก็จะพบว่า ลักษณะการอธิบาย กรรม ๔ ของพระพุทธเจ้ามีลักษณะคล้าย “อนุพุทธานุสาสนะ” คือการแสดงธรรมไปตามลำดับ โดยเริ่มต้นด้วยปรารภ ถึงกรรมในแง่ที่เป็นความดีความชั่ว ระดับศีลธรรม ที่ชาว โลกพากันยึดถือทั่วไป แล้วมาจบลงด้วยการโยงเข้าหาหลัก กรรมที่เป็นตัวแท้ของพระพุทธศาสนาจริงๆ (มรรคมีองค์

๘) ซึ่งมรรคมีองค์ ๘ ก็คือตัวเจตจำนงหรือเจตนาที่จะละ ทั้งกรรมดำ กรรมขาว และกรรมทั้งดำและขาวนั่นเอง โดย เจตนาที่ประกอบด้วยแรงจูงใจใฝ่รู้อยู่ความจริง ความถูกต้อง และความดีงาม เรียกเป็นศัพท์ทางพระพุทธศาสนาว่า “ธรรมฉันทะ” หรือ “กุศลฉันทะ” โดยการใช้การแสดงเรื่อง กรรมเป็นรูปแบบหนึ่งของการแสดงหลักอริยสัจ ๔ คือ เริ่มต้นด้วยชี้ให้เห็นกรรมในฐานะเป็นปัญหาความทุกข์ ชีวิต กรรมในฐานะเป็นสาเหตุของปัญหา ภาวะสิ้นกรรม ในฐานะเป็นเป้าหมายชีวิต แล้วจบลงด้วยแสดงหลักกรรม (มรรค) หรือหลักปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงภาวะสิ้นกรรม (พระ มหาสมบุรณ์ พรรณนา, ๒๕๔๔: ๑๑๗-๑๑๘.)

๕.๒ ลำดับในการสื่อสารจะเลือกเนื้อหาจากสิ่ง ที่รู้เห็นเข้าใจง่ายหรือรู้เข้าใจอยู่แล้ว ไปหาสิ่งที่รู้เห็นหรือ เข้าใจยากโดยจะเพิ่มความลึกซึ้งตามลำดับชั้น และความ ต่อเนื่องกันเป็นสายขึ้นไปโดยในเรื่องกรรมนั้นจะพบว่า ทรงสอนกรรมในรูปแบบที่ง่ายต่อการเข้าใจก่อน หากจะ ยกตัวอย่างง่ายๆ ก็ในเรื่องกรรม ๔ ประเภท ทรงอธิบาย จาก ๑) กรรมดำ มีวิบากดำ ๒) กรรมขาว มีวิบากขาว ๓) กรรมดำและขาวปนกัน มีวิบากดำและขาวปนกัน และ ๔) กรรมไม่ดำไม่ขาว ไม่มีวิบาก แต่เป็นไปเพื่อความหลุดพ้น ของผู้กระทำ ซึ่งจะเห็นได้ว่า ข้อ ๑) กับ ๒) สามารถทำความเข้าใจได้ง่าย ขณะที่ ๓) กับ ๔) มีความยากขึ้นไป และเข้าใจ ยากกว่า โดยเฉพาะข้อ ๔) จะต้องอาศัยการปฏิบัติจึงจะ เข้าใจได้อย่างแท้จริง

หากเราจะยกกรรม ๔ ประเภทมาอธิบายอีกครั้ง ก็จะพบว่า ลักษณะการอธิบายกรรม ๔ ของพระพุทธเจ้า มีลักษณะคล้าย “อนุพุทธานุสาสนะ” คือการแสดงธรรมไป ตามลำดับ โดยเริ่มต้นด้วยปรารภถึงกรรมในแง่ที่เป็นความ ดีความชั่ว ระดับศีลธรรม ที่ชาวโลกพากันยึดถือทั่วไป แล้วมาจบลงด้วยการโยงเข้าหาหลักกรรมที่เป็นตัวแท้ของ

พระพุทธศาสนาจริงๆ (มรรคมงคล ๘) หรือความดีสูงสุดตามหลักพระพุทธศาสนา

๕.๓ ลำดับโครงสร้าง จะเรียงตามลำดับคือ พระพุทธองค์จะทรงเริ่มด้วยการเรียกความสนใจ โดยอธิบายให้เข้าใจอย่างชัดเจน ก่อนจะชักจูงให้คล้อยตาม ต่อมาก็จะนำไปสู่ขั้นตอนการปฏิบัติ เช่น มรรคมงคล ๘ สำหรับภิกษุ หรือการรักษาศีลสำหรับชาวบ้านด้วยการเร้าใจให้เกิดกำลังใจ เกิดความเข้มแข็ง จากนั้นก็จะทรงปิดท้ายด้วยผลของการปฏิบัติ ไม่ว่าจะเป็นสุคติภูมิหรือนิพพาน อันเป็นการสร้างความหวัง ดังนั้นลีลาการอธิบายของพระองค์จึงเป็นเหมือนการเล่าเรื่อง ที่มีบทนำ เนื้อหา และการนำไปสู่จุดโคลแมกซ์ และบทสรุปปิดท้าย ดังที่เรียกว่า ลีลาในการสอน มี ๔ ประการ คือ

(๑) สันทิสสนา อธิบายให้เห็นชัดเจนแจ่มแจ้ง เหมือนจูงมือไปดูให้เห็นกับตา ตัวอย่างของการสอนเรื่องกรรมของพระพุทธเจ้าที่ใช้การอธิบายให้เห็นแจ่มชัด เช่น

วาเสฏฐะเธอจงรู้อย่างนี้ว่า ในหมู่มนุษย์ ใครก็ตามอาศัยโครักขกรรมเลียงชีพ ผู้นั้น เรียกว่าชาวนา...ใครก็ตามเลียงชีพด้วยศิลปะหลายอย่าง ผู้นั้นเรียกว่าช่างศิลปะ...ใครก็ตามอาศัยการค้าขายเลียงชีพ ผู้นั้นเรียกว่าพ่อค้า...ใครก็ตามเลียงชีพด้วยการรับใช้คนอื่น ผู้นั้นเรียกว่า คนรับใช้...ใครก็ตามอาศัยทรัพย์ ที่ลักเขามาเลียงชีพผู้นั้นเรียกว่าโจร...ใครก็ตามอาศัยลูกศรและคัสตราเลียงชีพ ผู้นั้นเรียกว่าทหารอาชีพ...ใครก็ตามเลียงชีพด้วยการเป็นบุโรหิต ผู้นั้นเรียกว่าผู้ประกอบพิธีกรรม...ใครก็ตามปกครองท้องถื่นและแคว้นแคว้นผู้นั้นเรียกว่าพระราชา...บุคคลเป็นพราหมณ์ ก็เพราะกรรม หรือไม่เป็นพราหมณ์ ก็เพราะกรรม

บุคคลเป็นชาวนา ก็เพราะกรรม เป็นช่างศิลปะ ก็เพราะกรรม เป็นพ่อค้า ก็เพราะกรรม เป็นผู้รับใช้ ก็เพราะกรรม บุคคลแม่เป็นโจร ก็เพราะกรรม เป็นทหารอาชีพ ก็เพราะกรรม เป็นบุโรหิต ก็เพราะกรรม แม่เป็นพระราชา ก็เพราะกรรมทั้งนั้น บัณฑิตทั้งหลายผู้มีปกติเห็นปฏิจจนุปบาท มีความรู้ความเข้าใจในกรรมและผลของกรรม ย่อมพิจารณาเห็นกรรม ตามความเป็นจริงอย่างนี้ สัตว์โลกย่อมเป็นไปตามกรรมหมู่ สัตว์เป็นไปตามกรรม

(ม.ม. ๑๓/๔๕๗-๔๖๐/๕๗๖-๕๘๒)

การอธิบายอย่างแจ่มชัด ย่อมทำให้กรรมซึ่งเป็นคำสอนที่มีความยาก และถูกเข้าใจผิดได้ง่าย เนื่องจากความซับซ้อนในการให้ผล สามารถเข้าใจได้ง่ายมากขึ้น แม้จะเป็นเรื่อง “อจินไตย” ก็ตาม (อง.จตุกก. ๒๑/๗๗/๑๒๒)

(๒) สมาทปนา ชักจูงใจให้เห็นจริง ด้วยการชวนให้คล้อยตามจนต้องยอมรับและนำไปปฏิบัติ ตัวอย่างเช่น

ในสมัยนั้น พราหมณ์ชื่อสุนทริกภารทวาชนะนั่งอยู่ไม่ไกลจากพระผู้มีพระภาค ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ท่านพระโคตมเสด็จไปยังแม่น้ำพาหุกาเพื่อสงวนน้ำ หรือ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า พราหมณ์แม่น้ำพาหุกาจะมีประโยชน์อะไร แม่น้ำพาหุกาจักทำอะไรได้สุนทริกภารทวาชนะพราหมณ์ กราบทูลว่า ท่านพระโคตม คนจำนวนมากถือกันว่า แม่น้ำพาหุกาให้ความบริสุทธิ์ได้ คนจำนวนมากถือกันว่า แม่น้ำพาหุกาเป็นบุญสถาน อนึ่งคนจำนวนมากลอยบาปกรรมที่ตนทำแล้วในแม่น้ำพาหุกา

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับ
สุนทรภักทวาทพราหมณ์ด้วยพระคาถาว่า
คนพาลมีกรรมชั่ว แม้จะไปยังแม่น้ำพาหุกา
ทำน้ำอึกกักกะ ทำน้ำคยา แม่น้ำสุนทรภัก
แม่น้ำสรัสลดีทำน้ำปยาคะ และแม่น้ำ
พาหุมาดีเป็นประจำ ก็ยังบริสุทธิ์ไม่ได้ แม่น้ำ
สุนทรภัก ทำน้ำปยาคะ แม่น้ำพาหุกา จัก
ทำอะไรได้ จะพึงชำระคนผู้มีเวร ผู้ทำกรรม
หยาบช้า ผู้มีกรรมชั่วนั้นให้บริสุทธิ์ไม่ได้
เลย ผักคณฤกษ์ เป็นฤกษ์ดีทุกเมื่อสำหรับ
ผู้บริสุทธิ์ อุโบสถเป็นวันศักดิ์สิทธิ์ทุกเมื่อ
สำหรับผู้บริสุทธิ์ วัตรปฏิบัติสมบูรณ์ทุกเมื่อ
สำหรับผู้บริสุทธิ์ มีกรรมสะอาด พราหมณ์
ท่านจงอาบน้ำในศาสนาของเรานี้เถิด ท่าน
จงทำความสะอาดในสัตว์ทั้งปวงเถิด ถ้า
ท่านไม่พูดเท็จ ไม่เบียดเบียนสัตว์ไม่ถือเอา
สิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ มีความเชื่อ ไม่
ตระหนี่ ท่านจะไปยังทำน้ำคยาทำไม แม้
การดื่มจากทำน้ำคยา จักมีประโยชน์
อะไรแก่ท่าน

(ม.ม. ๑๒/๗๙/๖๙)

(๓) สมุตเตชชา คือ เราใจให้แก่วัวกล้า บังเกิด
กำลังใจ ปลุกใจให้มีอุตสาหะแข็งขัน มั่นใจว่าจะทำให้
สำเร็จ อดทนต่อความเหนื่อยยากตัวอย่างชัดเจนคือการที่
พระพุทธศาสนานั่นหลักกรรมวาท กิริยวาท และวิริยวาท
(อง.ติก. ๒๐/๕๗๗/๓๒๓) ยืนยันว่ากรรมคือการกระทำมี
และมีผลจริง แต่ละคนมีกรรมเป็นของตนและเป็นไปตาม
กรรมนั้น การกระทำเป็นเครื่องตัดสินความดีเลวสูงทราม
(มิใช่ชาติกำเนิดตัดสิน) การกระทำเป็นเหตุปัจจัยให้สำเร็จ
ผล (มิใช่สำเร็จด้วยการอ่อนนอนดลบันดาล หรือแล้วแต่

โชค) เป็นต้น (พระพุทธพจน์ (ป.อ.ปยุตโต), ๒๕๕๑:
๕) ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า

ชนผู้ปรารถนาอายุ วรรณะ ยศ
เกียรติ สวรรค์ ความเกิดในตระกูลสูง และ
ความเพลินใจ พึงทำความไม่ประมาทให้
มากยิ่งขึ้น บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมสรรเสริญ
ความไม่ประมาทในการทำบุญ บัณฑิตผู้ไม่
ประมาทแล้ว ย่อมยึดถือประโยชน์ทั้งสองไว้
ได้ คือ ประโยชน์ในปัจจุบัน และประโยชน์
ในสัมปรายภพ ผู้มีปัญญา ท่านเรียกว่า
บัณฑิต เพราะบรรลุถึงประโยชน์ทั้งสองนั้น
(อง.ปญจก. ๒๒/๔๓/๔๘)

การที่พระพุทธศาสนานั่นหลักกรรมวาท นอกจาก
การอธิบายกรรมในแนวปัจเจกแล้ว ยังส่งผลต่อสังคมใน
วงกว้างด้วย เพราะการอธิบายกรรมของพระพุทธองค์นั้น
ยังมุ่งจัดทัศนคติเรื่องความไม่เท่าเทียมกันของผู้คน ไม่ว่าจะเป็น
ฐานะ ชาติกำเนิดหรือแม้กระทั่งความรู้ซึ่งเป็นการ
อธิบายกรรมโดยนำไปเชื่อมโยงกับสังคม ในแง่ที่ว่า ทุกๆ
คนในสังคม เกิดมาเท่าเทียมกัน ในแง่ของโอกาสในการ
กระทำความผิดๆ แม้จะมีปัจจัยแวดล้อมที่ต่างกัน แต่ทุก
คนก็มีโอกาสเลือกที่จะกระทำ คือเลือกที่จะให้เกิดเจตนา
ที่เป็นกุศลหรืออกุศลได้ และผลจากการเลือกนี้เองที่ทำให้
คนแตกต่างกัน

(๔) สัมปหังสนา ซโลมใจให้แช่มชื่น ร่าเริง
เบิกบาน ไม่เบื่อ และเปี่ยมด้วยความหวัง เพราะเห็น
ประโยชน์ในการปฏิบัติ ดังปรากฏในหลายที่ เช่น อัญญสูตร
ความว่า

คฤหบดี ธรรม ๕ ประการนี้ เป็นสิ่ง
ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ เป็นของ
ได้ยากในโลก คืออายุ...วรรณะ...สุข...ยศ...
สวรรค์ ธรรม ๕ ประการนี้...เราไม่กล่าวว่า

จะพึงได้มาเพราะการอ้อนวอน หรือเพราะ การตั้งปรารถนา ถ้าการได้ธรรมทั้ง ๕ นี้ จะ มีได้ เพราะการอ้อนวอน หรือเพราะการตั้ง ปรารถนาแล้วไซ้ ใครในโลกนี้ จะพึงเลื่อม จากอะไร คฤหบดี อริยสาวกผู้ปรารถนา อายุ (ยืน) ไม่พึงอ้อนวอนหรือมัวเพลิดเพลิน กับอายุ เพราะการอยากได้อายุนั้นเลยอริย สาวกผู้ปรารถนาอายุ พึงปฏิบัติข้อปฏิบัติ ที่จะเป็นไปเพื่ออายุ เพราะข้อปฏิบัติอันเป็น ไปเพื่ออายุที่ปฏิบัติแล้วนั้นแหละ จึงจะเป็น ไปเพื่อการได้อายุ อริยสาวกนั้นย่อมเป็นผู้ได้ อายุไม่ว่าจะเป็นของทิพย์ หรือของมนุษย์... ผู้ปรารถนาวรรณะ...สุข...ยศ...สวรรค์ ก็พึง ปฏิบัติข้อปฏิบัติ ที่จะเป็นไปเพื่อวรรณะ... สุข...ยศ...สวรรค์

(อง. ปญจก. ๒๒/๔๓/๔๗)

นอกจากนี้ในอุทุมพริกสูตร พระองค์ก็ได้ตรัสแก่ นิโครธปริพาชกเพื่อให้โอกาสแก่ผู้ฟังธรรมทุกจำพวกที่มี ศรัทธาได้มาร่วมรับฟังและนำธรรมะไปประพฤติปฏิบัติว่า

เรากล่าวดังนี้ว่า บุรุษผู้เป็นวิญญูชน ไม่โอ้อวด ไม่มีมารยา เป็นคนตรง จงมาเถิด เราจะสั่งสอน เราจะแสดงธรรม เขาปฏิบัติ อย่างที่รับคำสั่งสอนแล้ว จักกระทำให้ สำเร็จ ซึ่งประโยชน์อันยอดเยี่ยม อันเป็นที่ ปรารถนาของกุลบุตรผู้ออกบวช อันเป็นจุด หมายแห่งพรหมจรรย์ได้ด้วยปัญญาอันยิ่ง ด้วยตนเอง ในปัจจุบัน ในชาตินี้เอง โดยใช้ เวลา ๗ ปี ๖ ปี ๕ ปี ๔ ปี ๓ ปี ๒ ปี ปีเดียว ๗ เดือน ๖-๕-๔-๓-๒-๑ เดือน กึ่งเดือน ๗ วัน เท่านั้นบางที่ท่านอาจคิดว่า พระสมณ โคดมตรัสอย่างนี้ เพราะใคร่ได้ศิษย์ ข้อนั้น

ท่านไม่พึงเห็นอย่างนั้น อาจารย์ผู้ใดของ ท่านเป็นอย่างนี้ ขอให้ผู้นั้นแหละคงเป็น อาจารย์ของท่าน...เรากล่าวอย่างนี้ เพราะ ใคร่ได้ศิษย์ก็หาไม่ ต้องการให้ท่าน ถอนตัว จากอุเทศ ของตนก็หาไม่ ต้องการให้ท่าน เข้าไปติดอยู่ในธรรมที่จัดว่าเป็นอกุศลตาม ลัทธิของอาจารย์ของท่านก็หาไม่ ต้องการ ให้ท่านเคลื่อนคลาดไปจากธรรมที่จัดว่าเป็น อกุศลตามลัทธิฝ่ายอาจารย์ของตนก็หาไม่ หากแต่ว่า อกุศลธรรมที่ทำให้เกิดความ เศร้าหมองที่สร้างชาติ สร้างภพ มีแต่ความ เรา่ร้อน กระวนกระวาย ให้ผลเป็นทุกข์ ชักนำชาติขรามรณะมาให้เรื่อยไป ซึ่งท่าน ยังละไม่ได้นั่นมีอยู่ เราแสดงธรรม ก็เพื่อให้ กำจัดอกุศลเหล่านี้ได้ เมื่อท่านปฏิบัติตาม สิ่งที่เป็นเหตุก่อความเสื่อมเสียทั้งหลาย ก็จะถูกกำจัดหมดไป และสิ่งที่เสริมสร้างความ ถูกต้องผ่องแผ้ว ก็จะพัฒนายิ่งๆ ขึ้น ท่านก็ จักได้รู้ยิ่งเห็นจริง ได้บรรลุความบริสุทธิ์แห่ง ปัญญา และความไพเราะด้วยตนเองเสียแต่ ในปัจจุบันทีเดียว

(ที.ปา. ๑๑/๓๑/๔๖-๔๘.)

ดังนั้นแนวการอธิบายเรื่องกรรมที่ปรากฏใน พระไตรปิฎกของพระพุทธองค์นั้น นอกจากการใช้กลวิธีและ รูปแบบที่หลากหลายตามแต่สถานการณ์และประสบการณ์ ดั้งเดิมของผู้ฟังแล้ว การที่พระพุทธองค์มีพระญาณ สามารถ รู้จิตผู้ฟัง ทำให้สามารถเลือกเนื้อหากรรมที่เหมาะสมกับ ผู้ฟังแต่ละประเภทแต่ละกลุ่ม ก็ทำให้การทำความเข้าใจ และเผยแผ่หลักคำสอนเรื่องกรรมตามหลักของพระพุทธ- ศาสนาประสบความสำเร็จเป็นอย่างดีด้วยเช่นกัน

๖. สรุป

แนวการอธิบายกว้างๆ ในการแสดงธรรมเกี่ยวกับเรื่องกรรมของพระพุทธองค์สามารถสรุปกรอบในการอธิบายให้อยู่ในกรอบใหญ่ ๕ ประการ คือ

(๑) อกุศลกรรม ที่เป็นไปทางกาย ทางวาจา และทางใจ

(๒) ผลของอกุศลกรรม หรือวิบากฝ่ายชั่ว

(๓) กุศลกรรมที่เป็นไปทางกาย ทางวาจา และทางใจ

(๔) ผลของกุศลกรรม หรือวิบากฝ่ายดี

(๕) กรรม (เจตนา) ที่เป็นไปเพื่อละกุศลกรรม และอกุศลกรรม หรือการดับกรรมซึ่งหากจะย่อลงก็จะเหลือเพียงแค่ อกุศล กุศล และการดับกรรม โดยการอธิบายจะเริ่มต้นจากอกุศลไปสู่กุศล และการดับกรรมในที่สุด โดยการอธิบายจะมุ่งเน้นไปที่การสร้างกระบวนการคิดทางจริยธรรมที่นำไปสู่การปฏิบัติตามหลักสัมมาทิฐิ แม้ผู้ฟังจะมีหลากหลาย ทั้งภิกษุ ภิกษุณีอุบาสก อุบาสิกา นักบวชนอกศาสนา และผู้เข้ามาสนทนากับพระพุทธองค์ด้วยจุดมุ่งหมายต่างๆ กัน แต่ในการอธิบายเรื่องกรรมของพระองค์ล้วนเน้นไปที่หลักทางจริยธรรม มากกว่าการเป็นอภิปรายหรือสิ่งที่ยุ่งยากซับซ้อนเกินกว่าประชาชนธรรมดาจะเข้าใจ และแม้จะมีการกล่าวถึง นรก สวรรค์ แต่พระพุทธองค์จะไม่เน้นไปที่รายละเอียดที่นอกขอบเขตจากที่พระองค์ทรงต้องการสอนหรือจากการตอบคำถามของคู่สนทนา และไม่ใช้ประเด็นหลักที่ทรงนำมาเน้นในเรื่องกรรม รวมเรื่องอดีตชาติและชาติหน้าก็เช่นกัน แม้จะมี

ปรากฏในหลายส่วน แต่ทั้งหมดจะทรงกล่าวถึงในฐานะองค์ประกอบในการอธิบายเรื่องกรรม แต่จะไม่ทรงสอนหรือมุ่งเน้นให้ไปใส่ใจ หรือฝากความหวังกับสิ่งเหล่านี้แต่อย่างใดหรือให้ความสำคัญจนลืมใส่ใจกับปัจจุบัน

นอกจากนี้ เนื้อหาของกรรมที่นำมาอธิบาย ยังมีความแตกต่างไปตามผู้ฟัง ประสพการณ์ จริต ประเด็นปัญหาที่สอบถาม หรือปฐมเหตุเรื่องราว โดยจะมีความแตกต่างระหว่างภิกษุ ประชาชนทั่วไป และนักบวชนอกศาสนา โดยหลักคำสอนเรื่องกรรมตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎกนั้น ในหลายๆ พระสูตรจะแสดงให้เห็นจุดเน้นว่าต้องการสอนเพื่อสร้างระบบทางจริยธรรม และนำไปสู่การดับกรรม นอกจากนี้เนื้อหาเกี่ยวกับกรรมในพระไตรปิฎกไม่มีความซับซ้อนมากนัก ทั้งในเรื่องความหมายและการให้ผล และการอธิบายกรรมในพระไตรปิฎกนั้นมุ่งขจัดทัศนคติเรื่องไม่เท่าเทียมกันของผู้คน ไม่ว่าจะเป็น ฐานะ ชาติกำเนิดหรือแม้กระทั่งการศึกษา ซึ่งสิ่งนี้เป็นวัตถุประสงค์สำคัญประการหนึ่งในการสอนเรื่องกรรมของพระพุทธเจ้าเลยทีเดียว

กล่าวโดยสรุป แนวอธิบายเรื่องกรรมของพระพุทธองค์นั้น ได้ให้หลักคิดที่สำคัญที่สุด คือ การเชื่อมั่น และยอมรับในการที่มนุษย์มีศักยภาพที่จะตัดสินใจทำอะไรได้ด้วยตนเอง ทำดีย่อมได้ดี ทำชั่วย่อมได้ชั่ว เมื่อมนุษย์มีศักยภาพที่จะทำอะไรได้ด้วยตนเองแล้ว ก็ต้องมีความรับผิดชอบต่อสิ่งที่ตนทำ ถือได้ว่าหลักกรรมในพระพุทธศาสนาเป็นคำสอนโดยมนุษย์ เพื่อบุคคลอย่างแท้จริง

บรรณานุกรม

- นคปரிய. ๒๕๔๘. **กรรมและการเกิดใหม่ในสังคมร่วมสมัย**. แปลโดย จินดา ไชยอุดม. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สวนเงินมีมา. / Nakhapariya. 2005. **Karma and Rebirth in Contemporary Society**. Chinda Chai-udom. Bangkok: Suan Ngern Meema Publishing.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). ๒๕๔๖. **พุทธวิธีในการสอน**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๘. กรุงเทพฯ: บริษัท พิมพ์สวย จำกัด. / Phra Phromkhunaphon (P. A. Payutto). 2003. **The Buddha's Instructional Methods**. 18th edition. Bangkok: Pimsuay, Co. Ltd.
- _____. ๒๕๕๑. **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพฯ: บริษัท เอส.อาร์.พรินต์ติ้งแมสโปรดักส์ จำกัด. / _____. 2008. **Dictionary of Buddhist Terms**. 11th edition. Bangkok: S. R. Printing Mass Product, Co. Ltd.
- พระมหาสมบุรณ์ พรธนา. ๒๕๔๔. **การศึกษาวิเคราะห์บทบาทและความสำคัญของสัมมาทิฐิในการพัฒนาชีวิตตามหลักมัชฌิมาปฏิปทาในพระสูตรต้นตปิฎก**. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. / Phramaha Somboon Phanna. 2001. **An Analytical Study of Roles and Significance of the Right View on the Life Development According to the Middle Path in the Suttantapitaka**. M.A. Thesis in Buddhist studies, Thammasat University.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๓๙. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. / Mahachulalongkornrajavidyalaya. 1996. **Thai Tipitaka: Mahachulalongkornrajavidyalaya Version**. Bangkok: Mahachulalongkornrajavidyalaya Press.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. ๒๕๓๗. **พระไตรปิฎก พร้อมอรรถกถาแปล**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย. / Mahamakutrajavidyalaya. 1994. **Tipitaka and Commentaries (Translation)**. Bangkok: Mahamakutrajavidyalaya Press.